

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول: کلیات

۱-۱	مقدمه	۱
۲-۱	طرح مسئله	۳
۳-۱	موضوع پژوهش	۶
۴-۱	ضرورت و اهمیت پژوهش	۱۰
۵-۱	اهداف پژوهش	۱۳
۶-۱	پرسش‌های پژوهش	۱۴
۷-۱	تعریف مفاهیم اولیه	۱۵

فصل دوم: مبانی نظری

۱-۲	پیشینه تجربی پژوهش	۱۸
۲-۲	تحول تاریخی مهاجرت	۲۶
۳-۲	جغرافیای مفهومی مهاجرت	۴۳
۴-۲	جغرافیای مفهومی تمرکزگرایی	۴۴
۵-۲	روند شکل‌گیری تمرکزگرایی	۵۰
۶-۲	پیشینه نظری پژوهش	۵۳
۷-۲	چارچوب و مدل نظری	۹۸
۸-۲	فرضیه‌های تحقیق	۱۱۳

فصل سوم: روش تحقیق

۱-۳	رویکرد معرفت‌شناسانه تحقیق	۱۱۴
۲-۳	روش تحقیق	۱۱۴
۳-۳	جامعه آماری	۱۱۵
۴-۳	نوع تحقیق	۱۱۵

۱۱۶	.....	۵-۳ متغیرهای تحقیق
۱۲۰	.....	۶-۳ سطح تحلیل
۱۲۲	.....	۷-۳ اعتبار و پایایی

فصل چهارم: یافته‌های تحقیق

۱۲۳	.....	۱-۴ مقدمه
۱۲۴	.....	۲-۴ متغیر وابسته
۱۲۷	.....	۳-۴ جداول همبستگی
۱۵۳	.....	۴-۴ الگوی مهاجرت های بین استانی در طول سه دهه گذشته (۸۵ - ۱۳۷۵)
۱۶۱	.....	۵-۴ ماتریس مهاجرت در سطح نقطه (شهری و روستایی)

فصل پنجم: جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

۱۶۵	.....	۱-۵ مقدمه
۱۶۶	.....	۲-۵ رشد و گسترش نقاط شهری، تمرکزگرایی در مهاجرت
۱۶۹	.....	۳-۵ خلاصه نتایج
۱۷۱	.....	۴-۵ توصیه‌های نظری
۱۷۲	.....	۵-۵ توصیه‌های کاربردی
۱۷۴	.....	۶-۵ محدودیت‌های تحقیق
۱۷۵	.....	۷-۵ امتیازات تحقیق
۱۸۰	.....	منابع و مأخذ

فهرست تفصیلی

صفحه

عنوان

فصل اول: کلیات

۱	۱-۱ مقدمه
۳	۲-۱ طرح مسئله
۶	۳-۱ موضوع پژوهش
۱۰	۴-۱ ضرورت و اهمیت پژوهش
۱۳	۵-۱ اهداف پژوهش
۱۴	۶-۱ پرسش‌های پژوهش
۱۵	۷-۱ تعریف مفاهیم اولیه

فصل دوم: مبانی نظری

۱۸	۱-۲ پیشینه تجربی پژوهش
۱۸	۱-۱-۲ تحقیقات داخل کشور
۲۳	۲-۱-۲ تحقیقات خارج از کشور
۲۶	۲-۲ تحول تاریخی مهاجرت
۲۶	۱-۲-۲ الگوهای جهانی مهاجرت
۲۸	۲-۲-۲ سیمای مهاجرت‌های داخلی در ایران
۳۱	۱-۱-۲-۲ مهاجرت طی دوره ۵۵ - ۱۳۳۵
۳۲	۲-۱-۲-۲ مهاجرت طی دوره ۶۵ - ۱۳۵۵
۳۵	۳-۱-۲-۲ مهاجرت طی دوره ۷۵ - ۱۳۶۵
۳۸	۴-۱-۲-۲ مهاجرت طی دوره ۸۵ - ۱۳۷۵
۴۳	۳-۲ جغرافیای مفهومی مهاجرت
۴۴	۴-۲ جغرافیای مفهومی تمرکزگرایی
۴۵	۱-۴-۲ جغرافیای مفهومی تمرکزگرایی مهاجرتی

۵۰	.....	۵-۲	روند شکل‌گیری تمرکزگرایی
۵۰	.....	۱-۵-۲	تمرکزگرایی، پیامد انقلاب صنعتی
۵۱	.....	۲-۵-۲	تمرکزگرایی در ایران
۵۳	.....	۶-۲	پیشینه نظری پژوهش
۵۵	.....	۱-۶-۲	نظریه‌های مهاجرت
۵۵	.....	۱-۱-۶-۲	نظریه اقتصادی و مهاجرت
۵۸	.....	۲-۱-۶-۲	نظریه کارکردگرایی و مهاجرت
۶۱	.....	۳-۱-۶-۲	نظریه وابستگی و مهاجرت
۶۳	.....	۴-۱-۶-۲	نظریه سیستمی و مهاجرت
۶۶	.....	۵-۱-۶-۲	نظریه شبکه‌های مهاجرتی
۶۷	.....	۶-۱-۶-۲	نظریه محرومیت نسبی
۶۸	.....	۷-۱-۶-۲	نظریه انتقال تحرکی، زلینسکی
۷۰	.....	۸-۱-۶-۲	نظریه روابط مسلط اجتماعی در مهاجرت، زاهد
۷۱	.....	۹-۱-۶-۲	نظریه جذب و دفع (تفاوت‌ها)، راونشتاین
۷۳	.....	۱۰-۱-۶-۲	نظریه جذب و دفع (عوامل میانی)، لی
۷۶	.....	۱۱-۱-۶-۲	نظریه دو بخشی، لوئیس
۷۷	.....	۱۲-۱-۶-۲	نظریه درآمد مورد انتظار، تودارو
۷۹	.....	۱۳-۱-۶-۲	نظریه سرمایه انسانی (هزینه - فایده)، ساستاد
۸۰	.....	۱۴-۱-۶-۲	نظریه جاذبه مهاجرتی، زیپف
۸۲	.....	۱۵-۱-۶-۲	نظریه تعادل و عدم تعادل در مهاجرت، گراوز و هانت
۸۳	.....	۱۶-۱-۶-۲	نظریه رفتاری، توماس و زنانیسکی
۸۴	.....	۲-۶-۲	نظریه‌های مکان مرکزی
۸۶	.....	۱-۲-۶-۲	نظریه دوایر متحدالمركز، فون تونن
۸۸	.....	۲-۲-۶-۲	نظریه مکان مرکزی، والتر کریستالر
۹۰	.....	۳-۲-۶-۲	نظریه فضای اقتصادی شهرها، آگوست لوش
۹۳	.....	۴-۲-۶-۲	نظریه مرکز - پیرامون، جان فریدمن
۹۶	.....	۵-۲-۶-۲	نظریه قطب رشد، هیرشمن، میردال و پرو

۹۸	۷-۲ چارچوب و مدل نظری.....
۹۷	۱-۷-۲ خلاصه نظریه‌ها .....
۹۷	۱-۱-۷-۲ نظریه‌های مهاجرت .....
۱۰۶	۲-۱-۷-۲ نظریه‌های مکان مرکزی .....
۱۰۹	۲-۷-۲ تلاش برای تدوین نظریه تمرکزگرایی مهاجرتی .....
۱۱۱	۳-۷-۲ مدل نظری تحقیق .....
۱۱۳	۸-۲ فرضیه‌های تحقیق .....

فصل سوم: روش تحقیق

۱۱۴	۱-۳ رویکرد معرفت شناسانه تحقیق .....
۱۱۴	۲-۳ روش تحقیق .....
۱۱۵	۳-۳ جامعه آماری .....
۱۱۵	۴-۳ نوع تحقیق .....
۱۱۶	۵-۳ متغیرهای تحقیق .....
۱۲۰	۶-۳ سطح تحلیل .....
۱۲۲	۷-۳ اعتبار و پایایی .....

فصل چهارم: یافته‌های تحقیق

۱۲۳	۱-۴ مقدمه .....
۱۲۳	۲-۴ متغیر وابسته .....
۱۲۷	۳-۴ جداول همبستگی .....
۱۵۳	۴-۴ الگوی مهاجرت های بین استانی در طول سه دهه گذشته (۸۵ - ۱۳۷۵) .....
۱۶۱	۵-۴ ماتریس مهاجرت در سطح نقطه (شهری و روستایی) .....

فصل پنجم: جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

۱۶۵	.....	۱-۵ مقدمه
۱۶۶	.....	۲-۵ رشد و گسترش نقاط شهری، تمرکزگرایی در مهاجرت
۱۶۹	.....	۳-۵ خلاصه نتایج
۱۷۱	.....	۴-۵ توصیه‌های نظری
۱۷۲	.....	۵-۵ توصیه‌های کاربردی
۱۷۴	.....	۶-۵ محدودیت‌های تحقیق
۱۷۵	.....	۷-۵ امتیازات تحقیق
۱۸۰	.....	منابع و مآخذ

فهرست جداول

صفحه

عنوان

فصل اول

جدول (۱-۱): ماتریس مسیرهای مهاجرتی کل کشور ۹

فصل دوم

- جدول (۱-۲): روند تحولات شاخص‌های تمرکزگرایی در مهاجرت‌های بین استانی، طی دوره ۸۵-۱۳۵۵ ..... ۲۰
- جدول (۲-۲): مهاجران طول عمر به تفکیک استان (۱۳۴۵) ۲۹
- جدول (۳-۲): مهاجران طول عمر به تفکیک استان (۱۳۵۵) ۳۰
- جدول (۴-۲): توزیع مهاجران وارد شده طی دوره ۶۵-۱۳۵۵ بر حسب محل اقامت قبلی و فعلی ۳۳
- جدول (۵-۲): مهاجران خارج شده و وارد شده به هر یک از استان‌های کشور طی دوره ۶۵-۱۳۵۵ ..... ۳۴
- جدول (۶-۲): توزیع مهاجران وارد شده طی دوره ۷۵-۱۳۶۵ بر حسب محل اقامت قبلی و فعلی ۳۶
- جدول (۷-۲): مهاجران خارج شده و وارد شده به هر یک از استان‌های کشور طی دوره ۷۵-۱۳۶۵ ..... ۳۷
- جدول (۸-۲): تعداد مهاجران در سه دوره ۸۵-۱۳۵۵ ..... ۳۸
- جدول (۹-۲): توزیع مهاجران وارد شده طی دوره ۸۵-۱۳۷۵ بر حسب محل اقامت قبلی و فعلی ۴۱
- جدول (۱۰-۲): مهاجران خارج شده و وارد شده به هر یک از استان‌های کشور طی دوره ۸۵-۱۳۷۵ ..... ۴۲
- جدول (۱۱-۲): ماتریس مهاجرت $\bar{I}$ در $\bar{J}$ ۴۶
- جدول (۱۲-۲): ویژگی‌های نظریه کریستالر و لوش ۹۳

فصل سوم

- جدول (۱-۳): آستانه حداقل و حداکثر شاخص امید به زندگی و شاخص آموزش ۱۱۸
- جدول (۲-۳): ماتریس مسیرهای مهاجرتی کل کشور ۱۲۱

فصل چهارم

جدول (۱-۴): رتبه استان‌ها در شاخص تمرکزگرایی مهاجرتی	۱۲۳
جدول (۲-۴): طبقه‌بندی استان‌ها بر اساس شاخص تمرکزگرایی مهاجرتی	۱۲۵
جدول (۳-۴): همبستگی شاخص آموزش و شاخص تمرکزگرایی مهاجرتی	۱۲۶
جدول (۴-۴): رتبه استان‌ها در شاخص آموزش	۱۲۷
جدول (۵-۴): طبقه‌بندی استان‌های کشور از نظر دسترسی به امکانات آموزشی	۱۲۸
جدول (۶-۴): همبستگی شاخص امید به زندگی و شاخص تمرکزگرایی مهاجرتی	۱۳۰
جدول (۷-۴): رتبه استان‌ها در شاخص امید به زندگی	۱۳۱
جدول (۸-۴): طبقه‌بندی استان‌ها بر اساس شاخص امید به زندگی	۱۳۲
جدول (۹-۴): همبستگی شاخص توسعه اقتصادی - بهداشتی و شاخص تمرکزگرایی مهاجرتی	۱۳۳
جدول (۱۰-۴): رتبه استان‌ها در شاخص توسعه اقتصادی - بهداشتی	۱۳۶
جدول (۱۱-۴): طبقه‌بندی استان‌های کشور در شاخص توسعه اقتصادی - بهداشتی	۱۳۷
جدول (۱۲-۴): همبستگی نسبت جمعیت روستایی به شهری و شاخص تمرکزگرایی مهاجرتی	۱۳۷
جدول (۱۳-۴): رتبه استان‌ها در شاخص نسبت جمعیت روستایی به شهری	۱۳۹
جدول (۱۴-۴): طبقه‌بندی استان‌های کشور در شاخص نسبت جمعیت روستایی به جمعیت شهری	۱۴۱
جدول (۱۵-۴): همبستگی نرخ شهرنشینی و شاخص تمرکزگرایی مهاجرتی	۱۴۱
جدول (۱۶-۴): رتبه استان‌ها در نرخ شهرنشینی	۱۴۳
جدول (۱۷-۴): طبقه‌بندی استان‌های کشور در نرخ شهرنشینی	۱۴۵
جدول (۱۸-۴): رگرسیون متغیرهای مستقل و متغیر وابسته	۱۴۶
جدول (۱۹-۴): رگرسیون متغیرهای مستقل و متغیر وابسته	۱۴۶
جدول (۲۰-۴): همبستگی مسافت استان‌ها تا استان تهران و مهاجرت به استان تهران	۱۴۷
جدول (۲۱-۴): رتبه استان‌ها در مسافت تا استان تهران (از بیشترین به کمترین)	۱۴۸
جدول (۲۲-۴): طبقه‌بندی استان‌های کشور در مسافت تا استان تهران	۱۵۰
جدول (۲۳-۴): رتبه‌بندی استان‌های کشور در مهاجرفرستی به استان تهران طی دوره ۸۵ - ۱۳۷۵	۱۵۰
جدول (۲۴-۴): چهار مقصد اصلی مهاجران خارج شده استان‌های کشور طی دوره ۶۵ - ۱۳۵۵	۱۵۳
جدول (۲۵-۴): چهار مقصد اصلی مهاجران خارج شده استان‌های کشور طی دوره ۷۵ - ۱۳۶۵	۱۵۵
جدول (۲۶-۴): چهار مقصد اصلی مهاجران خارج شده استان‌های کشور طی دوره ۸۵ - ۱۳۷۵	۱۵۷
جدول (۲۷-۴): تحولات شاخص‌های فاصله مهاجرتی طی دوره ۸۵ - ۱۳۵۵	۱۵۸
جدول (۲۸-۴): ماتریس مسیرهای مهاجرتی کل کشور	۱۶۰
جدول (۲۹-۴): ماتریس درصد مسیرهای مهاجرتی کل کشور	۱۶۰
جدول (۳۰-۴): درصد مسیرهای مهاجرتی تمرکزگرا، پیرامون‌گرا و افقی	۱۶۱

جدول (۴-۳۱): تعداد و درصد مسیرهای مهاجرتی کل کشور طی دهه ۸۵ - ۱۳۷۵ ..... ۱۶۲

جدول (۴-۳۲): شاخص تمرکزگرایی مهاجرتی استان‌های کشور طی دهه ۸۵ - ۱۳۷۵ ..... ۱۶۳

فصل پنجم

جدول (۵-۱): روند تحولات شاخص‌های تمرکزگرایی، طی دوره ۸۵ - ۱۳۵۵ ..... ۱۶۵

جدول (۵-۲): طبقه‌بندی جمعیتی شهرهای کشور طی سال‌های ۸۵ - ۱۳۶۵ ..... ۱۶۶

جدول (۵-۳): تغییرات جمعیتی شهرها و روستاها طی دوره ۸۵ - ۱۳۶۵ ..... ۱۶۷

جدول (۵-۴): مهاجران وارد شده به کلان‌شهرهای ایران در دهه ۸۵ - ۱۳۷۵ ..... ۱۶۷

فهرست شکل‌ها

صفحه	عنوان
فصل اول	
۸	شکل ۱-۱: تحرک عمودی و افقی بین نقاط کشور .....
فصل دوم	
۷۴	شکل (۱-۲): عوامل مبدأ و مقصد و بازدارنده‌ها در مهاجرت .....
۱۱۱	شکل (۲-۲): مدل نظری تحقیق .....
فصل چهارم	
۱۲۴	شکل (۱-۴): رتبه استان‌های کشور در شاخص تمرکزگرایی مهاجرتی طی دهه ۸۵ - ۱۳۷۵ .....
۱۲۶	شکل (۲-۴): همبستگی شاخص آموزش و شاخص تمرکزگرایی مهاجرتی .....
۱۲۹	شکل (۳-۴): رتبه استان‌های کشور در شاخص آموزش طی دهه ۸۵ - ۱۳۷۵ .....
۱۳۰	شکل (۴-۴): همبستگی شاخص امید به زندگی و شاخص تمرکزگرایی مهاجرتی .....
۱۳۲	شکل (۵-۴): رتبه استان‌های کشور در شاخص امید به زندگی طی دهه ۸۵ - ۱۳۷۵ .....
۱۳۴	شکل (۶-۴): همبستگی شاخص توسعه اقتصادی - اجتماعی و شاخص تمرکزگرایی مهاجرتی .....
۱۳۵	شکل (۷-۴): رتبه استان‌های کشور در شاخص توسعه اقتصادی - بهداشتی طی دوره ۸۵ - ۱۳۷۵ .....
۱۳۸	شکل (۸-۴): همبستگی نسبت جمعیت روستایی به شهری و شاخص تمرکزگرایی مهاجرتی .....
۱۴۰	شکل (۹-۴): رتبه استان‌های کشور در شاخص نسبت جمعیت روستایی به جمعیت شهری طی دوره ۸۵ - ۱۳۷۵ .....
۱۴۲	شکل (۱۰-۴): همبستگی نرخ شهرنشینی و شاخص تمرکزگرایی مهاجرتی .....
۱۴۴	شکل (۱۱-۴): رتبه استان‌های کشور در نرخ شهرنشینی طی دوره ۸۵ - ۱۳۷۵ .....
۱۴۷	شکل (۱۲-۴): همبستگی مسافت استان‌ها تا استان تهران و مهاجرت به استان تهران .....
۱۴۹	شکل (۱۳-۴): رتبه استان‌های کشور در مهاجرفرستی به استان تهران طی دوره ۸۵ - ۱۳۷۵ .....

چکیده

در پژوهش حاضر به بررسی تمرکزگرایی در مهاجرت‌های داخلی ایران و عوامل مؤثر بر آن طی دهه ۸۵ - ۱۳۷۵ پرداخته شده است. بعد تمرکزگرایی در مهاجرت به عنوان یکی از رویکردهای روشی جدید در تحلیل مهاجرت‌های داخلی، بر گرایش مهاجران به نقاط اصلی تمرکز جمعیت تأکید دارد. براین اساس مسئله اساسی در این پژوهش، پی بردن به این امر است که چه میزان از مهاجرت‌های هر منطقه، تمرکزگرا بوده و یا در مسیرهای مهاجرتی رو به مرکز صورت گرفته است.

مطالعه مهاجرت‌های داخلی در این پژوهش با استفاده از روش تحلیل ثانویه و با بهره‌گیری از داده‌های دو درصد سرشماری نفوس و مسکن ۱۳۸۵ انجام شده است. ابزار اصلی تحلیل مهاجرت‌های داخلی، یک ماتریس ابداعی با عنوان «ماتریس مسیرهای مهاجرتی» و شاخص حاصل از آن با عنوان «شاخص تمرکزگرایی مهاجرتی» است. در این پژوهش که به روش کمی انجام شده، نخست شاخص تمرکزگرایی مهاجرتی کل کشور محاسبه و سپس در سطح استان به تحلیل مهاجرت‌های بین استانی، با استفاده از شاخص تمرکزگرایی مهاجرتی (نسبت مهاجرت‌های تمرکزگرا به کل مهاجرت‌ها) پرداخته شده است. همچنین نوع الگوی تمرکزگرایی مهاجرتی (درون منطقه‌ای و بین منطقه‌ای) برای استان‌های کشور نیز مشخص شده است. محاسبه شاخص تمرکزگرایی مهاجرتی برای کل کشور و استان‌ها نشان داد علی‌رغم کاهش تمرکزگرایی در مهاجرت‌های داخلی در کشور، نسبت به دهه‌های گذشته، کماکان میزانی از تمرکز بر تهران و کلان‌شهرها و به طور کلی مناطق مرکزی وجود دارد، با این تفاوت که الگوی تمرکزگرایی در مهاجرت‌های بین استانی تا حدودی به تمرکزگرایی درون استانی تغییر شکل یافته، ضمن آنکه درصد بسیاری از مهاجرت‌ها نیز در مسیرهای مهاجرتی افقی (مهاجرت بین نقاطی که در سلسله مراتب مرکز - پیرامون، در موقعیت برابر قرار دارند) صورت گرفته است.

نتایج این تحقیق نشان داد تمرکزگرایی در نظام مهاجرتی کشور، پدیده‌ای ساختاری است، لذا جستجوی راه‌کارهای زودبازده و دفعی جهت حل مشکل تمرکزگرایی نظام مهاجرتی مؤثر نیست. به نظر می‌رسد پدیده تمرکزگرایی در نظام مهاجرتی ایران، ماهیتی سیاسی - اداری دارد و تمرکز اقتصادی - صنعتی (نابرابری اقتصادی منطقه‌ای) ناشی از این تمرکز سیاسی - اداری است. لذا سمت و سو دادن عوامل درآمدزا و اشتغال‌زا به نقاط ثقل ملی و سوق دادن سرمایه‌های مادی و انسانی به مناطق دارای پتانسیل‌های جذب جمعیت، راهکار مناسبی برای حل مشکل تمرکزگرایی به نظر می‌رسد.

فصل اول

کلیات

علی‌رغم گستردگی مفهوم مهاجرت (به دلیل ماهیت بین رشته‌ای آن)، مطالعاتی که در کشور ما بر روی این پدیده صورت گرفته، عمق کمی دارند. مطالعه «مهاجرت‌های داخلی»^۱ در ایران، طی دهه‌های گذشته نشان می‌دهد عمده تلاش جمعیت‌شناسان در جهت شناخت مناطق مهاجرپذیر و مناطق مهاجرفرست کشور و محاسبه شاخص‌های ساده «نرخ مهاجرپذیری»، «نرخ مهاجرفرستی» و «خالص مهاجرت» بوده است.

بررسی پژوهش‌های بین‌المللی در حوزه مهاجرت، نشان از تحلیل این پدیده با تکنیک‌ها و رویکردهای روشی و مفهومی جدید دارد؛ تکنیک‌هایی مانند «شدت مهاجرت»^۲، «اثر بخشی مهاجرت»^۳، «تمرکزگرایی مهاجرتی»^۴، «پیوستگی مهاجرت»^۵ و «فاصله»^۶ که در مطالعات مهاجرت در داخل کشور جز در تحقیقات معدودی در دهه اخیر مطرح نشده‌اند.

محدودیت‌هایی اشاره شده انگیزه انجام این تحقیق بوده است. در این تحقیق، مهاجرت‌های داخلی از بعد «تمرکزگرایی مهاجرتی»^۷ مورد مطالعه قرار گرفته است. بعد تمرکزگرایی مهاجرت، گرایش مهاجران را به نقاط مرکزی تمرکز جمعیت نشان می‌دهد. هدف اصلی این تحقیق نیز شناخت عواملی است که باعث می‌شود فرد مهاجرت در جابجایی مکانی خود، رویکردی تمرکزگرا اتخاذ کند.

روشی که در این تحقیق برای مطالعه تمرکزگرایی مهاجرتی استفاده شد، شاخص ابداعی «نسبت تمرکزگرایی به کل مهاجرت‌ها» بوده که برای نخستین بار در تحلیل مهاجرت‌های داخلی در ایران مطرح شده است. داده‌های لازم برای محاسبه این شاخص از یک ماتریس با عنوان «ماتریس مسیرهای مهاجرتی» و داده‌های مورد نیاز برای ماتریس مسیرهای مهاجرتی نیز از داده‌های فردی سرشماری ۱۳۸۵ حاصل شده است. محاسبه شاخص مذکور نشان داد

---

^۱ Internal Migration

^۲ Index of Velocity

^۳ Migration Effectiveness Index

^۴ Migration Concentration

^۵ Migration Connectivity

^۶ Distance

^۷ Migration Concentration

علی‌رغم کاهش قابل توجه تمرکزگرایی مهاجرتی در دهه ۸۵ - ۱۳۷۵ نسبت به دهه‌های گذشته، کماکان تمرکزگرایی در مهاجرت وجود دارد.

در گام بعدی، به مطالعه مهاجرت‌های بین استانی پرداخته شد و روند تمرکزگرایی در مهاجرت‌های بین استانی در دهه اخیر با استفاده از شاخص تمرکزگرایی مهاجرتی مورد تحلیل قرار گرفت. نتایج این تحلیل نشان داد استان‌های کلان‌شهری طی دهه گذشته مقصد بسیاری از مهاجران بوده است. ضمن اینکه الگوی تمرکزگرایی در مهاجرت‌های بین استانی تا حدودی به «تمرکزگرایی درون استانی» تغییر شکل یافته است.

نتیجه کلی تحقیق حاضر این است که کماکان توسعه اقتصادی و نابرابری مناطق از این نظر در حرکات رو به مرکز مهاجران نقش اساسی دارد. در واقع نتایج، نشان از برتری انگیزه‌های اقتصادی در مهاجرت‌های داخلی، به ویژه مهاجرت‌های تمرکزگرا دارد. با اینحال این برتری نسبت به دهه‌های گذشته تعدیل شده و بسیاری از مهاجرت‌ها نیز به دلایل غیراقتصادی صورت گرفته است.

۱-۲ طرح مسئله

کشور ما به لحاظ موقیت‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و شرایط اقلیمی و آب و هوایی در طول سال با مهاجرت و جابجایی فراوان جمعیت مواجه بوده که رقم حاصله از سرشماری در طول ۱۰ سال، رقم چشمگیری است و استان‌های مهاجرفرست درصد زیادی از جمعیت آنها مهاجرت کرده که در مقابل مهاجرپذیری آنها بسیار ناچیز می‌باشد و یا کلان‌شهرها از جمله تهران و شهرستان‌های تابعه و در چند سال اخیر، با جمعیت عظیمی از مهاجران روبه‌رو شده تا جایی که در بعضی شهرها، جمعیت آنها تا چهار برابر و حتی بیشتر اضافه شده است. (رشیدی ۱۳۸۸: ۴۴). مهاجرت نقش مهمی در فرآیند شهرنشینی در بسیاری از کشورها دارد و پیامدهای منفی آن در شهرها به ویژه در کشورهای در حال توسعه، منجر به رشد بی‌رویه شهرنشینی شده است (لال و دیگران ۲۰۰۶).

مهاجرت داخلی یک فرآیند مهم در بسیاری از کشورهاست که عملکرد مردم نسبت به عواملی نظیر نابرابری‌های اقتصادی، منطقه‌ای، ناکامی اجتماعی و عدم رضایت در بسیاری از جنبه‌های زندگی را منعکس می‌کند (کاظمی‌پور ۱۳۸۸: ۷۹). در واقع می‌توان گفت مهاجرت پدیده‌ای است که بر اثر نابرابری و عدم تعادل در مؤلفه‌های جذب و دفع جمعیت در نقاط مختلف صورت می‌گیرد و به دنبال آن نیز تعادل و یا عدم تعادل‌هایی را در جمعیت‌های تحت تأثیر خود به وجود می‌آورد؛ مسئله‌ای که امروزه در تحلیل مهاجرت‌های داخلی از آن تحت عنوان «منطقه مهاجرفرست»، «منطقه مهاجرپذیر» و یا «خالص مهاجرت مثبت و منفی» از آن یاد می‌شود.

به همین لحاظ مهاجرت و چگونگی توزیع مجدد جمعیت در داخل کشور، یکی از اساسی‌ترین عواملی است که سیاستگذاران اجتماعی-اقتصادی جامعه، برای کنترل جمعیت و جهت دادن به جابجایی‌های جمعیتی و نیز هدایت جمعیت به سوی قطب‌های اقتصادی به آن توجه دارند. در زمینه بررسی‌های دموگرافیک نیز، تحقیق درباره تغییرات حاصل از مهاجرت، در هر منطقه بسیار ضروریست.

مهاجرت داخل کشورها می‌تواند برانگیزنده توسعه، تفاهم، همزیستی و تأمین‌کننده منافع کل جامعه باشد، نابرابری‌های توسعه در مناطق مختلف را کاهش دهد یا به تجمع جمعیت در

شهرهای بزرگ یا محدوده‌های خاصی از سطح سرزمین بینجامد و از آن طریق مشکلاتی را در تنظیم بهینه امور و به ویژه خدمات مورد نیاز ایجاد کند (زنجانی ۱۳۸۰: ۲). با اینحال این وضعیت دوگانه ناشی از مهاجرت‌های داخلی، در بسیاری از کشورها مانند ایران، در جهت منفی حرکت کرده و نابرابری‌های توسعه، سبب شکل‌گیری نوع خاصی از مهاجرت‌ها شده که از آن تحت عنوان تمرکزگرایی یاد می‌شود.

کشور ما از جمله کشورهایی است که نابرابری و عدم تعادل در فرصت‌های جذب و دفع جمعیت در نقاط مختلف آن نمایان است و به همین جهت از حجم وسیع مهاجرت‌های داخلی برکنار نبوده است. در طول فاصله ده ساله آبان ۱۳۷۵ تا آبان ۱۳۸۵، از ۱۲۱۴۸۱۴۸ نفر مهاجر، ۱۱۷۸۳۷۷۲ نفر (۹۷ درصد)، در داخل مرزهای ایران جابجا شده‌اند. جمعیت کشور ما در سال ۱۳۸۵، ۷۰۴۹۵۷۸۲ نفر بوده، یعنی ۱۷ درصد از کل جمعیت ایران به دلایل مختلف مهاجرت کرده‌اند. محل اقامت قبلی ۳۸۹۸۰۴۳ نفر (۳۲.۰۹ درصد) از این افراد، شهرستان محل سرشماری (مهاجرت درون شهرستان)، ۷۰۰۹۷۳۱ نفر (۲۵.۶۱ درصد)، سایر شهرستان‌های استان محل سرشماری (مهاجرت درون استان) و ۳۱۱۱۶۹۰ نفر (۳۹.۳۰ درصد)، شهرستان‌های سایر استان‌ها (مهاجرت بین استان) بوده است.

آمارها نشان می‌دهند که این حجم مهاجرت، نسبت به سه دهه پیش، دوبرابر شده و نسبت تعداد مهاجران به جمعیت، از ۱۴ درصد در دهه ۶۵-۱۳۵۵ به ۱۹ درصد در دهه ۸۵-۱۳۷۵ افزایش یافته است. با اینحال، تحلیل این مهاجرت‌ها هیچگاه از محاسبه ساده نرخ مهاجرپذیری، مهاجرفرستی و مقایسه نقاط به لحاظ نرخ خالص مهاجرت فراتر نرفته است. در حالی که به نظر می‌رسد صرف تحلیل مهاجرت به گونه‌ای که پیشتر ذکر شد نمی‌تواند تحلیل صحیحی از وضعیت مهاجرت‌های داخلی را نشان دهد. در واقع مسئله مهم در تحلیل مهاجرت‌ها این است که به «مقصد انتخابی مهاجران» یعنی جایی که مهاجران آن مکان را برای سکونت آینده خود انتخاب می‌کنند (بسته به مرکز یا پیرامون بودن مقصد) توجه شود. به بیان دیگر باید به این امر پی ببریم که «چه میزان از مهاجرت‌های هر منطقه تمرکزگرا هستند» (انتظاری و مشفق، ۱۳۸۸).

در رابطه با اینکه یک منطقه، «مرکز» شناخته می‌شود یا «پیرامون»، باید به عوامل مختلفی توجه نمود. کلان‌شهرها به ویژه کلان‌شهر تهران، با در اختیار داشتن بیشترین مؤلفه‌های جذب

جمعیت (از جمله پایتخت سیاسی، وجود سرمایه مالی، عوامل تولید، سرمایه انسانی و ...) در دهه‌های گذشته، به عنوان مقصد بسیاری از مهاجران شناخته شده است. با اینحال، در دهه ۸۵ - ۱۳۷۵، خالص مهاجرت شهرستان تهران (۳۶۲۵۹۳-) نشان می‌دهد تمرکز بر کلان‌شهر تهران، جای خود را به تمرکز بر دیگر شهرهای استان تهران داده است. از ۲۴۲۴۷۳۵ نفر مهاجر واردشده به استان تهران، ۸۶۰۵۳۸ نفر در شهرستان تهران ساکن شده و مابقی به سایر نقاط استان تهران رفته‌اند و این در حالی است که در دهه یاد شده، ۱۲۲۳۱۳۱ نفر، شهرستان تهران را ترک کرده‌اند. در بسیاری از دیگر کلان‌شهرها و مراکز استانها نیز وضع به همین گونه است. اما مراکز تعداد دیگری از استانها به عنوان مقاصد جدید جذب جمعیت، در شمار مناطق مهاجرپذیر قرار گرفته‌اند و همچنین تمرکزگرایی بین استانی، تا حدودی به تمرکزگرایی دورن استانی تغییر شکل یافته است.

به هر صورت جریان تمرکزگرایی در مهاجرت‌های داخلی در ایران پدیده‌ای است که با توجه به پیامدهای منفی و مخرب ناشی از آن، باید عوامل شکل‌دهنده آن را مورد بررسی قرار داد. به بیان دیگر چرایی رویکرد فرد مهاجر به مرکز و یا پیرامون به عنوان مقصد مهاجرت خود، اصلی‌ترین انگیزه پژوهش حاضر است.

۱-۳ موضوع پژوهش

در پی نابرابری ظرفیت جذب و دفع جمعیتی، برخی از مناطق به طور قابل ملاحظه‌ای جمعیت خود را از دست می‌دهند و برخی دیگر به دلیل قابلیت جذب بالا، با مسئله «بیش جمعیتی»^۱ مواجه شده‌اند. این مسئله روایت‌گر نوعی جریان تمرکزگرایی در نظام مهاجرتی کشور است (انتظاری و مشفق ۱۳۸۸: ۱). بعد تمرکزگرایی مهاجرتی، میزان گرایش مهاجران به نقاط اصلی تمرکز جمعیت را نشان می‌دهد (محمودیان و دیگران ۱۳۸۸).

در این پژوهش، تمرکزگرایی از بعد جغرافیایی (مکانی) آن مورد توجه قرار می‌گیرد؛ بر این اساس پایتخت، مرکزی‌ترین نقطه و روستاها به عنوان پیرامونی‌ترین نقاط شناخته می‌شوند. بر اساس نظریه‌های مکان مرکزی، در مورد کشور ایران می‌توان نقاط مختلف را بر روی یک پیوستار از تمرکزگرایی تا پیرامون‌گرایی کامل نشان داد به این صورت که تهران به عنوان مرکزی‌ترین نقطه در کشور، نسبت به سایر نقاط، مرکزیت مطلق داشته و به دلیل آنکه رده بالاتری از آن وجود ندارد هیچگاه در موقعیت پیرامونی قرار نمی‌گیرد. در رده دوم کلان‌شهرها قرار دارند که به لحاظ ویژگی‌های جمعیت و جغرافیایی، نسبت به مراکز استان‌ها، موقعیت متمایزتر و مرکزی‌تری دارند. در رده سوم شهرهای مرکز استان قرار دارند و نسبت به رده‌های رده پایین خود مرکزیت دارند اما نسبت به مرکزی‌ترین نقطه، پیرامون هستند. در رده چهارم، شهرهایی که مرکز استان نیستند (سایر شهرها) قرار دارند که نسبت به روستاها مرکز محسوب شده اما نسبت به رده‌های بالاتر از خود در وضعیت پیرامونی قرار گرفته‌اند و در پایین‌ترین رده، روستاها قرار دارند که به عنوان پیرامونی‌ترین نقاط در نظر گرفته می‌شوند، به این علت که نسبت به هیچ نقطه دیگری مرکزیت نداشته و رده بالاتری برای هیچ نقطه‌ای نیستند. شکل ۱-۱، نمای کاملی از حرکات عمودی و افقی بین نقاط ذکر شده را نشان می‌دهد. در این شکل، خط پررنگ نشان‌دهنده تمرکزگراترین مسیر مهاجرتی و خط چین پررنگ نشان‌دهنده پیرامون‌گراترین مسیر مهاجرتی است.

در این شکل، شهرهایی که مرکز استان نیستند، کلان‌شهرها و مراکز استان‌ها (غیر از کلان‌شهرها)، در وضعیت نیمه‌پیرامونی نسبت به تهران، که مرکزی‌ترین نقطه است قرار دارند،

---

^۱Over - Population

بطوریکه نسبت به رده یا رده‌های زیردست خود، مرکز و نسبت به رده‌های بالادست خود، در وضعیت پیرامونی قرار دارند و روستاها، مراکز پیرامونی محسوب می‌شوند.

اگر مهاجرت را در قالب «مهاجرت‌های عمودی» و «مهاجرت‌های افقی» دسته‌بندی کنیم، مهاجرت از رده‌های پایین به رده‌های بالا، از نوع «مهاجرت‌های عمودی صعودی» بوده و «مهاجرت‌های تمرکزگرا» هستند. مهاجرت از رده‌های بالا به پایین، «مهاجرت‌های عمودی نزولی» می‌باشند و «مهاجرت‌های پیرامون‌گرا» هستند. در این میان، مهاجرت بین نقاط پیرامونی و نیمه‌پیرامونی نیز مهاجرت‌های افقی هستند.

حال چگونه می‌توان مهاجرت‌ها را در رابطه با مرکز یا پیرامون بودن نقاط قرار داد؟ در پاسخ به این سؤال می‌توان گفت مهاجرت‌هایی که بین هر یک از نقاط در شکل فوق صورت می‌گیرد می‌تواند تمرکزگرا و یا پیرامون‌گرا بودن هر یک را نشان دهد. بر همین اساس (شکل ۱-۱)، ۲۵ مسیر مهاجرتی در داخل کشور قابل تشخیص است که ۱۰ مسیر از آن‌ها، تمرکزگرا (عمودی صعودی)، ۱۰ مسیر، پیرامون‌گرا (عمودی نزولی) و ۴ مسیر دیگر، تحت عنوان مسیرهای مهاجرتی افقی قرار دارند.

مسیرهای مهاجرتی تمرکزگرا عبارتند از «روستا به سایر شهرها»، «روستا به مرکز استان»، «روستا به کلان‌شهر»، «روستا به تهران» (تمرکزگراترین مسیر مهاجرتی)، «سایر شهرها به مرکز استان»، «سایر شهرها به کلان‌شهر»، «سایر شهرها به تهران»، «مرکز استان به کلان‌شهرها»، «مرکز استان به تهران» و «کلان‌شهر به تهران».

مسیرهای مهاجرتی پیرامون‌گرا عبارتند از: «تهران به کلان‌شهر»، «تهران به مرکز استان»، «تهران به سایر شهرها»، «تهران به روستاها» (پیرامون‌گراترین مسیر مهاجرتی)، «کلان‌شهر به مرکز استان»، «کلان‌شهر به سایر شهرها»، «کلان‌شهر به روستاها»، «مرکز استان به سایر شهرها»، «مرکز استان به روستا»، «سایر شهرها به روستا».

مسیرهای مهاجرتی افقی عبارتند از «روستا به روستا»، «سایر شهرها به سایر شهرها»، «مرکز استان به مرکز استان»، «کلان‌شهر به کلان‌شهر».